

Ірина Марголіна, Євген Бабич

НАПИСИ НА САРКОФАЗІ З КИРИЛІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ КИЄВА

DOI: 10.5281/zenodo.6783556

© І. Марголіна, Є. Бабич, 2022. CC BY 4.0

Мета статті: дослідити нові відомості про давні поховання на теренах Кирилівської обители Києва. **Завдання дослідження:** доповнити знання про Кирилівський некрополь і спробувати визначити належність саркофага, описаного в архівному документі, представникам родини засновника храму, а також стимулювати нові археологічні дослідження під підлогою Кирилівської церкви. **Актуальним** залишається вивчення й оприлюднення національної спадщини, якою є збережена з XII ст. архітектурно-історична пам'ятка – Кирилівська церква. Осмислення нових отриманих відомостей про древні поховання на теренах Кирилівського храму, про які йдеться в статті, має безперечно **наукову новизну**. **Висновки.** Дослідження архівного документа відкрили можливість зазирнути в давню історію Кирилівської обители, зробити припущення щодо належності саркофага, віднайденого під підлогою храму, польській князівні Марії Казимирівні. Принагідно згадано неперсичну постать із історії музею «Кирилівська церква», вченого-археолога і музеєзнавця І.І. Мовчана.

Ключові слова: Кирилівська церква, некрополь, поховання, саркофаг, князь Всеволод Ольгович, княгиня Марія Казимирівна.

Кирилівська церква – пам'ятка архітектури й монументального живопису XII ст., заснована великим київським князем Всеволодом Ольговичем на одному з київських Дорогожицьких пагорбів у 1139–1145 рр. Цей храм виконував декілька функцій, перша і найголовніша – сакральний осередок, князівська церква, церква-фортеця і, нарешті, фамільна усипальня роду Ольговичів.

У 2017 р. світ побачила книга «Некрополь Кирилівської церкви в Києві»¹, в якій автор не ставив крапку в дослідженні цієї цікавої і напрочуд важливої для історії Кирилівського храму царини. І ось сьогодні настав час дослідження нової інформації, яка свого часу привернула достатньо уваги.

Готуючи і випускаючи у світ друковану продукцію з будь-якої царини знання, автори не тільки вводять до наукового обігу свої дослідження, але й мають надію на небайдужість зацікавлених читачів. На щастя, таких зустрічаємо й серед тих, хто, прочитавши книгу, не просто кладе її на полицю, а вчитується і бачать те, що випустив, не помітив автор, а іноді навіть допомагає відтворити зниклі артефакти, які мали стосунок до теми дослідження. Небайдужим до книги про кирилівській некрополь, а отже – і до історії цієї пам'ятки, виявився Євген Бабич, який звернув увагу на оприлюднену в цій книжці виписку з архівного документа, а саме, чернетки археологічного щоденника колишнього завідувача музею «Кирилівська церква» Івана Івановича Мовчана.

За правилами проведення археологічних розкопок їх керівники мають вести археологічний щоденник, і після завершення роботи скласти змістовний археологічний звіт. Вони мають зберігатися в архівах Науково-дослідного інституту археології НАН України, а також один примірник має зберігатися в установі, яка ініціювала розкопки. У 60-х р. XX ст. на теренах Кирилівської церкви й довкола неї відбувалися потужні ремонтно-реставраційні роботи; архітектурні, мистецькі й археологічні дослідження. Архітектурні дослідження очолює і, власне, здійснив відомий український архітектор М.В. Холостенко. Він залишив величезну спадщину щодо цих досліджень: світлина, креслення, статті, власні архіви тощо. Все це доступно й здебільшого введено до наукового обігу, ця дослідницька спадщина надала багатий матеріал із вивчення Кирилівського храму. А ось описи археологічних досліджень або безслідно зникли, або взагалі не були виконані. Ми не знайшли їх ані в архівах Інституту археології НАН України, ані в архіві Національного заповідника «Софія Київська», до складу якого входить музей «Кирилівська церква».

Узявшись до написання історії кирилівських поховань і не виявивши документації щодо їх археологічного дослідження, ми вирішили звернутися до безпосереднього свідка й учасника цих археологічних розвідок, завідувача музею «Кирилівська церква» в 1965–

¹ Марголіна І. Некрополь Кирилівської церкви Києва. Харків, 2017. 72 с.

1970 рр., фахового археолога Івана Івановича Мовчана. Ми прагнули віднайти будь-які свідчення про повоснні розкопки всередині Кирилівської церкви.

Іван Іванович відгукнувся на пропозицію зустрітися й розповісти про ті часи й події. Він був завідувачем музею «Кирилівська церква», долучився до дослідження цієї пам'ятки, її збереження й опорядження після Другої світової війни. І.І. Мовчан став частиною історії цієї пам'ятки, і, перш ніж перейти до дослідження порушеного в статті питання, гисло розповімо про зустріч із скромною людиною, проте такою важливою для історії Національного заповідника «Софія Київська», до якого входить музей «Кирилівська церква».

І от, 17 березня 2017 р. я побувала в гостях у родини Мовчанів. Дарниця, вул. Тампере. Швидко знайшла. Прийшла із дарунками – яблука, персики, абрикоси, новий путівник по Кирилівській церкві. Квартира на другому поверсі, три кімнати у «хрущівці». Перший, хто зустрів – чорний пес, веселий, кинувся в обійми. Обійнялися, познайомилися – звуть Батий, бо привезений із Батиевої гори (Залізничний район Києва, Солом'янка).

Чисто, акуратно. Така ж меблева стінка, як і в мене. Дружина І. Мовчана Олена Василівна – дуже симпатична, чудово виглядає, з її вуст не сходить усмішка, балакуча, багато знає, все пригадує й охоче розповідає. Має хворі ноги, майже не встає з крісла, біля якого дві палиці, – ноги прикриті пледом.

Уже приготували для мене археологічні щоденники І.І. Мовчана, фотографії. Під час спілкування з Оленою Василівною дізналася, що її мати – Ольга Михайлівна Малошенко – протягом 1953–1966 рр. була директором Київського музею російського мистецтва. Саме вона, маючи зв'язки в Третьяковській галереї, де колись працювала, наполягла, домоглася, випросила повернення з Москви композиції М. Врубеля «Надгробний плач», яка з Кирилівської церкви після Другої світової війни потрапила до Москви для проведення реставрації в майстернях братів Коріних, потім опинилася в Третьяковській галереї й лишилася там. Уперто не хотіли віддавати, лише завдяки особистим зв'язкам Ольга Михайлівна змогла умовити: все-таки повернули. Вона сама перевезла з Москви «Надгробний плач», викупила в потязі окреме купе, вночі не спала – охороняла. Цей твір М. Врубеля забрала до підпорядкованого їй музею (Київський музей російського мистецтва), а потім, коли її дочка побралася з І. Мовчаном і він обійняв посаду завідувача музею «Кирилівська церква», «Надгробний плач» і врубелівські ікони, передані перед війною до Музею російського мистецтва на реставрацію, переїхали, точніше, повернулися на свої місця в Кирилівському храмі.

До цієї події (одруження І. Мовчана з дочкою О. Малошенко) адміністрація Київського музею російського мистецтва з різних причин категорично відмовлялися передавати кирилівські твори М. Врубеля до їх першого, рідного, місця – музею «Кирилівська церква».

Добре, що такий щасливий перебіг подій повернув видатні твори митця до місця їх «народження» і признання.

Сам Іван Іванович родом із Донецька. Із майбутньою дружиною познайомився в археологічній експедиції (вона також археолог); коли побралися, переїхав до Києва. Він тоді був ще студентом і своє навчання продовжив у нашому Київському «червоному» університеті.

Іван Іванович передав мені чернетку, зауважу, не змістовний щоденник, але лише чернетку. Мабуть, самого щоденника й не було... Археологи кажуть, що в 1960-ті рр. до написання археологічних звітів ставилися недбало, й тому багато розкопок залишилися без необхідного опису...

Ретельне вивчення цього, хоча й поверхового, але ж єдиного джерела, надало низку важливої інформації. Після опрацювання, щоденник, як важливий архівний документ, передано до фондів Національного заповідника «Софія Київська». Усе, що вдалося виявити із цієї чернетки, відображено в книжці «Некрополь Кирилівської церкви в Києві»².

Та повернімося до уважних і небайдужих читачів. Нагадаю, що дослідник Євген Бабич, вивчаючи книгу про кирилівський некрополь, звернув увагу на один із витягів зі щоденника І. Мовчана й зробив вкрай цікаве припущення щодо графіті, зафіксованого на стінці саркофага, який досліджував Мовчан: «У південно-західному куті нартекса, на глибині 45 см від обрїзки фундаменту, відкрито шиферну гробницю. Цю гробницю було помітно у ямі, що викопана до приходу археологів. Східну стіну гробниці було витягнуто. Помітно перемішані кістки. Все свідчить, що крізь відкриту східну стінку до саркофага хтось проникав у пошуках коштовностей. Саме внаслідок цього кістяк був зруйнований. Саркофаг був зорієнтований по осі схід–захід. Під час виймання ґрунту та сміття, незважаючи на запобіжні заходи, віко саркофага провалилось. Гробниця була перекрита

² Марголіна І. Некрополь Кирилівської церкви Києва. С. 51–54.

суцільною шиферною плитою, яка підтримувалася залізними чотиригранними прутами – три штуки. Прути покриті іржею і не витримали ваги шиферної дошки. У саркофазі збереглися залишки дерев'яної труни. Віднайдено шматок розшитої тканини з літерами. Поховання датували XVII–XVIII ст. Внутрішні розміри саркофага становлять: довжина – 1 м 97 см, ширина – 77 см, глибина – 77 см. Ззовні: довжина – 2 м 18 см, ширина – 88 см, висота без кришки – 83 см. Внутрішня поверхня стінок саркофага добре відшліфована. Північна стінка розбита. На дні гробниці на відстані 78 см від східного краю поміті 7 отворів, пробитих по колу, діаметр якого 15 см, а самі отвори – 8–9 см. На південній стінці саркофага знайдено графіті у вигляді малюнків: два погруддя людей, птах, схожий на качку, якась тварина з головою, що повернута до птаха, розквітлі хрести, літери тощо. Можна припустити, що гробниця давня, а поховання в ній вторинне. Біля північної стінки саркофага було віднайдено перемішені кістки (череп, кістки рук, ніг), складені разом. Вочевидь, цей кістяк був вилучений із саркофага під час вторинного використання гробниці³.

Про це поховання свого часу писав один із перших дослідників Кирилівського храму А.В. Прахов: «В южном конце паперти мы наткнулись... на интересную гробницу XVI–XVII века, в которую заглянули случайно, но не тронули ее, дабы не заслужить упрека в праздном любопытстве»⁴.

«Біля східної стінки гробниці до стрічкового фундаменту йде яма. Відстань від гробниці до фундаменту – 1 м. Глибина ями – 3 м 50 см. На схід від ями під стрічкою фундаменту тягнеться підбій (бічна ніша у могильній ямі – Авт.), що заглиблюється на схід на 2 м 50 см, а з півночі на південь – 2 м 20 см. Глибина цього підбою нижча від фундаментів, приблизно 1 м 50 см. Вірогідно, ця яма і підбій були зроблені в пізніший час для здійснення поховання»⁵.

Є. Бабич звернув увагу на згадку про графіті на стінці саркофага: «На південній стінці саркофага знайдено графіті у вигляді малюнків: два погруддя людей, птах, схожий на качку, якась тварина з головою, що повернута до птаха, розквітлі хрести, літери тощо»⁶. Пан Євген висловив припущення, що «птах, схожий на качку, якась тварина з головою, що повернута до птаха» нагадують герб родини Мазовецьких, з якої походила Марія Казимирівна, польська князівна, яка померла в 1179 р.⁷ і була похована в шиферному саркофазі, влаштованому в Кирилівській церкві⁸. Тобто зробив припущення, що цей саркофаг свого часу належав польській князні Марії.

Рис. 1. Герб Мазовецького князівства.

³ Дневник археологических исследований, проводимых Киево-окольным отрядом Киевской постоянно действующей археологической экспедиции в районе памятника архитектуры XII в. Кирилловской церкви. Начальник отряда Мовчан И.И.: пер. на укр. І. Марголіно. Київ, 1972. Науковий архів НЗСК. НДФ 7683. С. 21–27.

⁴ Прахов А. Фрески Киево-Кирилловской церкви XII в. *Киевская старина*. 1883. № 5. С. 103.

⁵ Дневник археологических исследований... С. 21–27.

⁶ Там же.

⁷ Ипатьевская летопись. ПСРЛ. Т. 2. Стлб. 612.

⁸ Советов А. Киево-Кирилловская церковь: соч. по церков. археологи. Киев, 1914. IP НБУВ. Ф. 160. Дис. 2303. Арк. 14 зв.

Справді, на гербі Мазовецького князівства, з якого походить Марія, дочка Казимира II Справедливого: зображення птаха (орла), праворуч від птаха – зображення звіра з головою, зверненою до птаха, що схоже на описані Мовчаном зображення зі стінки шиферного саркофага. Можливо, тут не дуже кваліфіковано хтось викарбував герб Мазовецького князівства, а дві постаті зображують князівське подружжя – Марію Казимирівну та її чоловіка – князя Всеволода Чермного Святославича, онука засновника Кирилівського храму. Обоє були поховані в усипальниці князів Ольговичів, у поховальних нішах південної частини кирилівського нартекса. Свого часу в цих нішах, у шиферних саркофагах, було здійснено чотири поховання князів із роду Ольговичів: три – в південній частині й одне – в північній⁹.

З історичних джерел відомо, що у 1178 (9) р. князь Всеволод Чермний (Рудий), онук засновника Кирилівської церкви князя Всеволода Ольговича і його дружини Марії Мстиславівни, одружився з дочкою польського короля Казимира II, яку в 1178 (9) р. Святослав Всеволодович обрав як наречену для свого сина Всеволода Святославича. На час одруження Марія мала лише п'ятнадцять років.

*«Того же году князь великий Святослав женил среднего сына своего Всеволода на дочери Казимира польскаго Марию, и приведена в Филипов пост. И бысть брак в Кieve со многим веселием»*¹⁰.

За рік Марія занедужала, на думку В. Татищева, після важких пологів: *«Болезнь же ей приключися от тяжкого рождения сына Михаила, которой по ней осталась»*¹¹, постриглася (з ім'ям Анастасія) і незабаром померла. Після неї залишився син Михайло Всеволодович.

Марію поховали в лівій аркасолії південної стіни, згодом поряд із нею, у сусідній ніші праворуч, упокоївся і її чоловік Всеволод Чермний, який пережив свою першу дружину на 21 рік (помер у 1215 р.)¹².

Рис. 2. Ніші аркасолії (поховальні). Саркофаг Марії Казимирівни був у лівій ніші, Всеволода Чермного – у правій. Південна частина притвора Кирилівської церкви в Києві.

⁹ Марголіна І. Некрополь Кирилівської церкви Києва. С. 20–29.

¹⁰ Татищев В. Собрание сочинений Т. II и III. История Российская. Ч. II. Москва, 1995. С. 115.

¹¹ Там же. С. 121.

¹² Советов А. Киево-Кирилловская церковь. Учебно-богословские церковно-проповеднические опыты студентов. Киев: КДА, 1914. Вып. 12. С. 216.

Оскільки княгиня Марія Казимирівна походить із польського Мазовецького князівства, то не виключено, що на одній зі стінок саркофага, в якому її поховали, викарбували герб князівства, до якого вона мала безпосередній стосунок. Спробуймо розібратися в цьому питанні.

Мазовецьке князівство зі столицею у Полоцьку виникло в 1138 р. у наслідок розподілу польської держави після смерті Болеслава III Кривоустого. Воно проіснувало до 1526 р. Першим князем мазовецьким став Болеслав VI Кучерявий. Згодом мазовецьким князівством правив Казимир II, молодший син Болеслава III Кривоустого. У 1178 р. Казимир II, тоді вже князь усієї Польщі, віддав свою дочку Марію (1164–1179) за київського князя Всеволода Святославича (Черного – Рудого). Отже, бачимо тут безперечний зв'язок мазовецького князівства, його очільників у XII ст. із представниками роду засновника Кирилівської церкви князя Всеволода Ольговича. А відтак він простежується і в похованнях, влаштованих у притворі храму, і з гербом Мазовецького князівства, символи якого могли бути зображені на стінці саркофага, віднайденого під підлогою Кирилівського храму.

Саркофаг Марії було влаштовано в ніші південної стіни нартекса, досліджуваний саркофаг віднайдено під підлогою південної частини нартекса. Тож чи можна вважати, що йдеться про одну й ту само гробницю? Поза сумнівом – можна. Саркофаги Ольговичів, на жаль, не збереглися до нашого часу. Впевнені, що їх не нищили, їх використовували для повторних поховань, для господарських потреб, у будівництві тощо. І. Мовчан відзначав: «Можна припустити, що гробниця давня, а поховання в ній вторинне. Біля північної стінки саркофага було віднайдено перемішені кістки (череп, кістки рук, ніг), складені разом. Вочевидь, цей кістяк був вилучений із саркофага під час вторинного використання гробниці»¹³. Цілком погоджуємося із такою думкою. Тоді, ймовірно, саркофаг, віднайдений під підлогою притвору, був гробницею для тіла Марії Казимирівни, а в XVII–XVIII ст. його використали для нового поховання і разом із кістяком князівни Марії перемістили під підлогу. Кістки небіжчиці поклали біля саркофага, а всередину вмістили нового покійника, який мав певний важливий стосунок до храму.

Але є ще одне цікаве питання, що стосується зображення малюнків на стінці саркофага, які нагадують герб Мазовецького князівства. Чи могли цей герб зобразити на гробниці Марії Казимирівни у час її поховання, тобто чи існував цей герб на час її поховання? У нашому випадку малюнок на саркофазі, якщо він відображає герб, є унікальним історичним джерелом. Уже зазначалося, що Мазовецьке князівство засноване як польське удільне князівство в 1138 р. після смерті польського князя Болеслава III Кривоустого, але чи існував вже тоді герб цього князівства, який 1179 р. чи пізніше міг бути зображений на стінці гробниці княгині Марії, яка походила з цього роду, на жаль, невідомо.

Перші герби з'явилися в епоху раннього середньовіччя в X–XIII ст. Це пов'язане з добою хрестових походів¹⁴. Спочатку це були знаки на вбранні, обладунках хрестоносців, які згодом, десь на початку XIV ст., трансформувалися в герби: князівств, об'єднань, родин тощо. Отже, Мазовецький герб уже міг бути сформованим на час поховання Марії у Кирилівській церкві, принаймні в XIV ст. такий герб уже точно був.

Із дослідження О. Советова¹⁵, з путівника К. Шероцького¹⁶ маємо інформацію, що саркофаги Ольговичів простояли в храмі до XVII ст. За цей період нащадки Марії Казимирівни, які, поза сумнівом, знали й вели свій родовід, могли викарбувати, видряпати символи Мазовецького герба на стінці гробниці свого родового храму, де було поховано їхню праматір. Зроблено це було непрофесійно, по-дилетантськи, і тому орел із герба мав вигляд качки, а дракон, повернутий до качки, – незрозумілого звіра. Згодом саркофаг пристосували до наступного поховального використання, заховавши його під підлогою. А, можливо, зображення орла частково стерлося до моменту дослідження цих графіті й тому сприймалося як качка.

Як прикро, що не маємо фотофіксації цього графічного історичного джерела, не можемо розшифрувати напис, який бачив І. Мовчан, але припустимо, що саркофаг належав князівни Марії Казимирівни і графічні зображення на ньому стосувалися її родоводу з Мазовецького князівства.

За браком повної інформації щодо поховання, а також зважаючи на усне твердження І. Мовчана, що всі віднайдені під підлогою Кирилівської церкви поховання повернені на їх первинне місце, маємо надію, що найближчим часом силами археологів Софійського

¹³ Дневник археологических исследований... С. 21–27.

¹⁴ Соколов А. Герадика в науковій атрибуції музейних предметів. Тринадцять Сумцовські читання: зб. мат. наук. конф. «Сучасний музейний заклад: проблеми вивчення, збереження та популяризації національної історико-культурної спадщини», 18 квітня. Харків, 2007.

¹⁵ Советов О. Киево-Кирилловская церковь... С. 216.

¹⁶ Шероцкий К. Киев: путеводитель. Киев, 1917. С. 212.

заповідника буде здійснене нове наукове дослідження цієї реліквії. Якщо саркофаг, описаний І. Мовчаном, справді залишили під підлогою храму, він буде важливим об'єктом із вивчення історії пам'ятки зокрема й історії України загалом.

References

Margolina, I. (2017). Nekropol Kyrylivskoyi tserkvy Kyveva [Necropolis of Cyril's Church of Kyiv]. Kharkiv, Ukraine.

Sokolov, A. (2007). Heraldyka v naukoviy atrybutsiyi muzeynykh predmeti [Heraldry in the attribution of museum objects]. *Trynadtsyati Sumtsovski chytannya: zb. mat. nauk. konf. «Suchasnyy muzeynyy zaklad: problemy vyvchennya, zberezhennya ta populyaryzatsiyi» – Thirteenth Sumtsov Readings: proceedings of the research conference «Modern Museum Institution: Problems of Studying, Preserving and Promoting of National Historical and Cultural Heritage»*. 18 of April. Kharkiv, Ukraine.

Марголіна Ірина Євгенівна – кандидат історичних наук, завідувач сектору комплексних наукових досліджень пам'яток заповідника науково-дослідного відділу Інституту «Свята Софія» Національного заповідника «Софія Київська» (вул. Володимирська, 24, Київ, 01034, Україна).

Margolina Iryna Ye. – Ph.D., The Head of the sector of complex scientific research of monuments of the Conservation Area of the «St. Sophia Institute» Research Department of «St. Sophia of Kyiv» National Conservation Area (24 Volodymyrska Str., Kyiv, 01034, Ukraine).

E-mail: smaragd283@gmail.com

Бабич Євген Анатолійович – красзнавець, дефектолог, Комунальна установа Бориспільський інклюзивно-ресурсний центр (вул. Головатого, 19, м. Бориспіль, Україна).

Babich Yevhen A. – local historian, defectologist. Municipal institution Boryspil Inclusive Resource Center. (Holovatoho Str., 19, Boryspil. Ukraine).

E-mail: gaudeamus1970@gmail.com

INSCRIPTIONS ON THE SARCOPHAGUS OF THE CYRILS CHURCH IN KIEV

*The purpose of the publication is to study new data on old burials on the territory of St. Cyril dwelling in Kyiv. Tasks of the research is to supplement the knowledge about the necropolis of St. Cyril Church and try to determine the affiliation of the sarcophagus described in the archival document to the family of the founder of the church, as well as to stimulate new archaeological research under the floor of St. Cyril Church. The study and publication of the national heritage that is an architectural and historical monument Cyril's Church, which has been preserved since the XIIth c., remains **relevant**. The comprehension of the new data obtained on the old burials in the territory of Cyril's temple, which are discussed in the article, has an indisputable **scientific novelty**. **Conclusions.** The study of the archival document opened an opportunity to look into the old history of St. Cyril's monastery, to make assumptions about the belonging of the sarcophagus found under the floor of the church to the Polish princess Maria Kazymyryvna. An extraordinary figure in the history of the museum «Cyril's Church», archaeologist and museumist I.I. Movchan was mentioned.*

Key words: Cyril's Church, necropolis, burial, sarcophagus, Prince Vsevolod Olhovych, Princess Maria Kazymyryvna.

Дата подання: 20 січня.2022 р.

Дата затвердження до друку: 30 січня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Марголіна, І., Бабич, Є. Написи на саркофазі з Кирилівської церкви Києва. *Сіверянський літопис*. 2022. № 1. С. 10–15. DOI: 10.5281/zenodo.6783556.

Цитування за стандартом АРА

Margolina, I., and Babich, Ye. Napysy na sarkofazi z Kyrylivskoi tserkvy Kyieva [Inscriptions on the Sarcophagus of the Cyrils Church in Kiev]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2022, 1, P. 10–15. DOI: 10.5281/zenodo.6783556.

